

فرهنگ دعا، باورهای درمانی و شفا و انعکاس آن در هنر اسلامی

مقاله پژوهشی (صفحه ۹۶-۷۷)

الهام حسنونند^۱

۱- دکترای مدیریت فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

DOI: 10.22077/NIA.2025.8629.1907

چکیده

انسان اولیه تمام بیماری‌ها یا مصایب خود را به ارواح شیطانی، جنیان و نیروهای مافوق طبیعی نسبت می‌داد. با گذشت زمان، و حتی آگاهی او از دلایل برخی از رخدادهای طبیعی و عادی، ترس وی از ارواح شیطانی کاهش نیافت. به همین جهت به استفاده از حرز، طلسم و تعویذ تمایل شدید پیدا کرد. این موضوع منجر به خلق فرهنگی شد که نیاز به درمان و شفا و استجابت دعا، دفع بلا یا و شر و جذب نیروهای خیر و مثبت، اساس آن را تشکیل می‌داد که تا به امروز به حیات خود ادامه داده است. پرسش اصلی پژوهش این است که اهمیت ساخت ابزار و اشیای هنری، رابطه و کاربرد آن در فرهنگ آیینی و مذهبی طلب دعا، درمان و دفع بلا در چیست؟ فرهنگ دعا و شفا و دفع بلا سبب خلق آثار هنری مرتبط شده و از سوی دیگر ساخت این اشیاء باعث باوری ملموس به کارآمدی این فرهنگ نزد مؤمنین به آن شده است. استفاده از حرز و طلسم درواقع همانند یک عمل سحرآمیز است و در جهان‌بینی جادویی، نیاز به یک عمل سحرآمیز زمانی افزایش می‌یابد که یک بیماری یا مصیبت رخ دهد، یا با نگاهی مثبت‌اندیش، در کاربرد آن، یک هدف خیر همچون شفا به‌شدت مورد نیاز باشد؛ بنابراین، حرز، طلسم و تعویذ می‌تواند دارای سه کاربرد اصلی باشد: دفع بلا و مصیبت و شر، جذب نیروهای مثبت و خیر و برآوردن حاجات و آرزوهای انسان. از یک‌سو، این اشیاء به‌دلیل اینکه آیات قرآن، اسمای الهی، نام پیامبر(ص)، ائمه معصومین(ع)، دعاها و نمادهای مقدس بر آن‌ها حک شده، اشیای متبرک و مقدس محسوب می‌شوند؛ از سوی دیگر قداست این اشیاء می‌تواند به‌دلیل این باور باشد که آن‌ها واسطی بین متوسلین و خداوند یا پیامبران و ائمه (ع) هستند و به همین دلیل می‌توان از نگاه معتقدین به این نگرش و باور، به آن‌ها اصطلاح «اشیای متبرک» و «مقدس» اطلاق کرد. قداست این اشیاء نه‌تنها در میان عوام رواج داشت؛ بلکه حاکمان و اشراف نیز برای گرفتن حاجات خود به این اشیاء روی می‌آوردند و همین امر و سفارش‌های درباری سبب تولید اشیای فاخر هنری در دوران اسلامی شد. از اهداف این پژوهش، نشان‌دادن وابستگی وجودی دوطرفه بین فرهنگ شفا و دعا و ساخت ظروف و اشیای هنری نیز می‌باشد. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ شفا، دعا درمانی، حرز، تعویذ، طلسم، هنر اسلامی.

1- Email: el.hassanvand@yahoo.com

مقدمه

باور به دعا و استمداد از نیروهای فراطبیعی و بهره‌گیری از اقسام طلسم، حرز و تعویذ و افسون، پدیده‌ی رایج در جوامع سنتی بیشتر فرهنگ‌ها بوده است و اکثر مردم به درجات گوناگون و براساس شرایط فرهنگی و اجتماعی از آن بهره می‌برده‌اند. باور به تأثیر طلسم و افسون، جای پیشگیری و درمان علمی و طبی در میان اکثر مردمان در دوران مختلف را گرفته است. از سوی دیگر در نبود علم و آگاهی به امور طبیعی و رخدادها براساس قوانین طبیعت، هراس از مصیبت‌ها و بلایای طبیعی، جنگ‌ها و عنادهای انسانی، تمایل به ساده‌ترین راه، یعنی استفاده از بلاگردان‌ها و دفع‌کنندگان شر و مصایب طبیعی و انسانی، بیشتر می‌شده است. این دفع‌کنندگان بلا و مصایب به‌طور ملموس به‌عنوان حرز، طلسم، تعویذ در قالب اشکال هنری ارائه شده‌اند. علاوه بر این‌ها، مردمان برای برآورده شدن آرزوها و امیال خود یا دیگران، به دعا و درخواست از پروردگار خویش، پیامبران، قدیسین یا امامان نیز متوسل می‌شوند. نزد مسلمانان، این دعاها به همراه نوشته‌های آیات قرآنی و احادیث و روایات بر روی اشیای مختلف، بسته به کاربرد هریک، نظیر ظروف سفالین، فلزی، پیراهن‌ها، سلاح‌ها و...، نوشته، حک یا نقاشی، یا به‌صورت پیکرک‌های کوچک ساخته شده‌اند که اغلب آن‌ها آثار هنری و برخی نیز شاهکار هنری محسوب می‌شوند.

روش تحقیق

با توجه به اینکه این پژوهش به دنبال رابطه و اهمیت فرهنگ و آیین طلب شفا و برآورده شدن حاجات با خلق آثار و اشیای هنری است، روش تحقیق توصیفی - تحلیلی است. به همین منظور روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است و داده‌های مورد نیاز بیشتر از طریق کتب و سایت‌های علمی معتبر جمع‌آوری شده و مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. با توجه به کثرت آثار هنری مرتبط با این موضوع، تلاش شده است که از برخی از انواع اشیا و آثار هنری به‌عنوان نمونه استفاده شود.

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

درباره موضوع طلسم، حرز و تعویذ و اعتقادات عامه و

همچنین اشیای هنری مرتبط با آن، پژوهش‌هایی صورت گرفته است. مقالات فارسی: تناولی در طلسم، گرافیک سنتی ایران (۱۳۸۵) به برخی از مفاهیم طلسم با نگاهی به هنر پرداخته است. داندلسن در اسفند وحشی: سحر و جادو در فرهنگ عامه ایران (۱۳۹۹) به باورهای عامه درباره سحر و جادو و تأثیرات آن بر فرهنگ ایرانیان اشاره کرده است. در حیطه هنر، قاسمی و شاطری در «تجلی باورهای دینی بر کتیبه‌نگاری‌های مذهبی شمشیرهای دوره‌های صفوی و قاجار» (۱۴۰۰)، کتیبه‌نگاری‌های نقش‌بسته بر روی شمشیرها را بررسی کرده‌اند. دهکردی در مقاله «واکاوی نمود و مضامین تعویذ جام چهل کلید در دوره صفوی» (۱۴۰۳) علاوه بر پرداختن به بعضی از مفاهیم و باورهای مردم به تعویذ، کارکردهای مثالی جام‌چهل کلید را نیز بررسی کرده است. میرزاد نیز در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی مفهومی و تصویری ادعیه و نوشتار مذهبی با کاربرد دارویی و شفا بر روی ظروف فلزی و سفال‌های دوران سلجوقی و صفوی» (۱۳۹۵)، فقط ظروف و سفال‌های دو دوره ذکرشده را مدنظر قرار داده است. مقالات خارجی: کاربونی در مقاله «در تعقیب ستارگان: تصاویر زودیاک در هنر اسلامی» (۱۹۹۷) به نقش بروج فلکی و نجوم در باورهای طلسمی و ظروف مرتبط با آن اشاره می‌کند. گروبر از دیگر محققین حوزه هنر اسلامی، در مقاله «از دعای محافظت: تعویذها و طلسم‌ها در جهان اسلام» (۲۰۱۶) به کاربرد باورهای فرهنگی طلسم و تعویذ پرداخته است. اما در مقاله پیش‌رو نگاهی گسترده‌تر به این موضوع به‌لحاظ فرهنگی و ارتباط آن با اشیای هنری و نقش متقابل آن‌ها در شکل‌گیری باورهای عامه انداخته شده و مورد مذاقه قرار گرفته است. برای دستیابی به هدف، ابتدا باورهای فرهنگی و مذهبی به طلسم، تعویذ و حرز توضیح داده شده و سپس اشیای مرتبط با آن‌ها توصیف و تحلیل شده‌اند. آنچه مسلم است هیچ‌یک از آثار هنری به‌وجودآمده در قالب ابزار جنگی، لباس، بازوبند، ظروف و... (سفال، فلزی و...)، بدون هدف کاربردی طلسمی یا دعایی یا طلب حاجت، خلق و ساخته نشده‌اند؛ بنابراین باورهای فرهنگی، آیینی و دعا نقش مهمی در ساخت و به‌کارگیری آن‌ها داشته‌اند.

باورهای رایج درمانی، دعا و دفع بلا

بشر از دوران باستان در معرض انواع خطرهای طبیعی و انسانی بوده و روزهای پربلا و مصیبت‌بار و ترسناکی را به دلایل مختلف، از جمله بیماری (وبا، طاعون، حصبه، صرع و...)، گرما، سرما، سیل، زلزله، حمله جانوران، مرگ، زخمی شدن در نبردها و نظایر آن، سپری کرده است. علاوه بر این، بشر اولیه تمام بیماری‌ها یا بدبختی خود را به ارواح شیطانی، جنیان و نیروهای مافوق طبیعی نسبت می‌داد. با گذشت زمان و حتی آگاهی او از دلایل برخی از رخدادهای طبیعی و عادی، ترس وی از ارواح شیطانی کاهش نیافت. به همین جهت به استفاده از حرز و طلسم - به دلیل اعتقاد انسان به قدرت‌های شیطانی و چشم شیطان و تأثیر آن بر انسان و حیوانات - تمایل شدید پیدا کرد. علاوه بر این، اعتماد او به قدرت محافظتی طلسم و تعویذ در برابر همه خطرات باعث شد برای محافظت خود و نزدیکانش از نیروی دفع بلا، طلسم و حرز، استفاده و آن را باور کند. این موضوع به فرهنگ و آیینی منجر شد که تا به امروز نیز به حیات خود ادامه داده است. باور برخی از انسان‌ها به قدرت طلسم و حرز یا تعویذ در دفع بلا و شر، استفاده از آن را ترویج داده است. افزایش رزق و روزی، پیداشدن گمشده، حفظ اموال از آسیب دشمنان، حاصلخیزکردن کشتزار و درختان، فراوانی آب، دفع بلا و چشم‌زخم و درمان بیماری‌ها، از جمله اعتقادات به کاربرد و کارایی حرز، طلسم و تعویذ بوده است. استفاده از طلسم درواقع یک عمل جادویی و افسونگری است و در جهان‌بینی جادویی، نیاز به یک عمل سحرآمیز زمانی افزایش می‌یابد که یک بدبختی یا بیماری و مصیبت رخ دهد، یا در نگاه مثبت آن، در کاربرد آن یک هدف خیر، همچون شفا یا آرزوهای خوب به شدت مورد نیاز باشد؛ بنابراین، طلسم و تعویذ می‌تواند دارای سه کاربرد اصلی باشد: دفع بلا، مصیبت و شر؛ جذب نیروهای مثبت و خیر و برآوردن حاجات و آرزوهای انسان.

یکی از انگیزه‌های اصلی برای داشتن اشیا به عنوان طلسم، ترس از چشم شیطان و نگاه شیطانی یا همان چشم بد بوده است. اعتقاد به چشم بد یا چشم‌زخم از هزاران سال پیش در میان اقوام گوناگون رواج داشته است. «دلیل این امر این است که نژادهای مختلف بشری در سراسر جهان از هزاران سال

پیش متقاعد شده‌اند که موجودات جاندار و جمادات (حتی نباتات) دارای قدرت ایجاد چندین اثر بد و شر برای ممنوعان خود (انسان‌ها) و هر نوع دارایی، با یک نگاه خاص به آن هستند: چشم بدخواه، یا نگاه شر. قدیمی‌ترین ذکر چشم بد در متون سومریان از هزاره سوم پیش از میلاد، همچنین در میان بابلی‌ها و آشوری‌ها اتفاق افتاده است» (Boussy & Radwa, 2021:96). در ادامه تاریخ و استمرار باورهای مردمان گذشته، از اوایل دوران اسلامی نیز سحر و جادو برای جلب خیر و برکت خداوند و دفع چشم بد و چشم‌زخم به کار می‌رفت؛ علاوه بر این، «مسلمانان در تمام دوره‌های تاریخ خود به تأثیر چشم شیطان اعتقاد داشته‌اند و آن را "عين الحسد" نامیده‌اند. شایان ذکر است که صاحب چشم شیطان ممکن است بداند که دارای قدرت آن است یا اینکه نداند. او ممکن است با آن به دنیا آمده باشد، به دلیل علامت زودیاک یا بروج فلکی که در آن متولد شده است، یا ستاره‌ای که از روز تولد او طلوع می‌کند. سورة فلق قرآن کریم "بسم الله الرحمن الرحيم | قل اعوذ بِرَبِّ الفلق | من شرِّ ما خلق | و من شر النفاثات فی العقد | و من شر حاسد اذا حسد" اغلب بر روی طومارها یا بر روی عقیق نوشته می‌شود و به عنوان محافظی در برابر چشم بد حمل می‌شود» (Ibid:97).

انگیزه دیگر داشتن حرز و طلسم، همچنین ترس از موجوداتی معروف به جن است که وجود آن‌ها در قرآن کریم به رسمیت شناخته شده و از آن‌ها به عنوان موجوداتی از جنس آتش یاد شده است. باور بر این است که جن‌ها توانایی عبور از هر ماده‌ای را دارند و می‌توانند به شکل هر چیزی حتی در اندازه‌های کوچک درآیند. چندین شکل از تعویذ توسط افرادی که در معرض حملات این موجودات بودند، استفاده می‌شده است، از جمله صفحه‌های مدور آهنی با خراش‌های عجیب و غریب. طلسم‌های مکملی با آیات خاصی از قرآن کریم به عنوان طلسم علیه جن ساخته شده است. علاوه بر این، جعبه‌های تعویذ با نسخه‌های کوچک قرآن کریم و دعا‌های مخصوص برای محافظت در برابر موجودات بدکار استفاده می‌شد.

دفع جن و جنیان، دیوان و ددان، شیاطین و شیطان بزرگ (ابلیس) و پیروان آن‌ها نیز از دیگر باورهای مهم در این خصوص است. یکی از آثار معروفی که درباره جن و جن‌گیری و حضرت

حرز، طلسم و تعویذ

ظهور و پیدایش حرز، طلسم و تعویذ ریشه‌ای کهن در اعتقادات روح‌پرستی یا آنیمیسم، نیاپرستی و باورهای ناتورالیستی و نیروی طبیعت برای برآوردن نیازهای روحی و جسمی انسان دارد. به نظر می‌رسد انسان بدوی این اشکال افسونگر را به دلیل میل درونی و حفاظت از خود پذیرفته است. علاوه بر این تمایلات حفاظتی، او به طلسم‌هایی نیز نیاز داشت تا به وی قدرتی بدهند تا بر دشمنان مرئی و نامرئی خویش غلبه کند. هنگامی که انسان به وجود خدا ایمان آورد و او را تنها خالق و نگهدارنده خود دانست، قدرت‌های جادویی را که به اعتقاد او در ذات طلسم‌هایش وجود داشت، به الوهیت نسبت داد و معتقد بود که به همان اندازه که به خدای خودش نیاز دارد به آن‌ها نیز محتاج است و آن‌ها واسطه‌ای از سوی خداوند هستند؛ اگرچه بعدها خدای خود را اعطاکننده قدرت‌های خارق‌العاده و جادویی دانست. از آنجاکه تعویذها علاوه بر محافظت از انسان، حس راحتی را برای به کاربرنده آن به ارمغان می‌آورد، در سطح جهانی کاربرد روزافزونی پیدا کرده‌اند. پیشرفت‌های فرهنگی و آموزشی نتوانسته بشر را از اعتقاد به تعویذ و سیستم‌های پیشگویی‌های رهایی بخشد.

واژه حرز که معانی، تفاسیر و تعبیر متعددی دارد، از کلمه لاتین آمولتوم «*amolētum*» که به نام محلی و بومی گل سیکلامن اشاره می‌کند (برای جلوگیری از تأثیر مضر داروهای سمی، در جایی که رشد می‌کند، مشهور است)، گرفته شده است؛ بنابراین به عنوان یک نوع ابزار دفاعی شناخته می‌شود؛ همچنین مترادف «فیلاکتری» (*phylactery*) است (Boussy & Radwa, 2021: 96). برخی از محققین نیز معتقدند حرز از کلمه عربی «حمایل» گرفته شده که به معنای آویزان کردن طناب از گردن است (Dozy, 1888: 237). علاوه بر این، کلمه حرز چندین معادل متفاوت در ادبیات کشورهای عربستان، بین‌النهرین و سوریه دارد. گاهی حرز با تعویذ مترادف گرفته می‌شود؛ فودور عنوان می‌کند که تعویذ در معنای ادبی، «تمیمه»، به معنای کمال شناخته شده است و به کلمات الله التلمات، «اودزه» و «تعویزه» که به معنای دعوت از خداوند برای محافظت است، اطلاق می‌شود (Fodor, 2001: 9). در بین مسلمانان چند مفهوم با هم متداخل شده‌اند. «مفهوم کلمه

سلیمان نوشته شده، المندل سلیمانی است که متشکل از چندین نسخه خطی شناخته شده است که در مورد جن‌گیری دوازده قبیله جن است. ایشان با حضرت سلیمان توافق کردند خود را به فراخوان‌هایی که مطابق با جادوی سلیمانی انجام شده، تسلیم کنند. در این کتاب آمده است که جن‌ها عامل بیماری‌ها و امراض مختلف مردمند و در مکان‌هایی هستند که در صورت استفاده از جادوی سلیمانی که خطاب به رئیس هر قبیله است، درمان می‌شوند؛ بنابراین آگاهی جن‌گیران از ظاهر جن‌های هر قبیله و عادات آن‌ها (غذا، نوع سکونت و...) بسیار مهم است. برخی از این متون، جنی به نام الاحمر (سرخ) را به عنوان رئیس همه سران معرفی می‌کنند. «اسامی (اسما) در "روش‌های" جادویی که در طول متون مختلف نمایش داده می‌شود، برجسته هستند. از آن‌ها در موارد زیر استفاده می‌شود: فرمول‌های جادویی - کتبی و شفاه - برای محافظت از افراد تسخیر شده و جن‌گیران (حرز) و جلوگیری از تسخیر مکان‌ها و افراد، برای بدرقه کردن جن‌ها یا احضار آن‌ها به مکانی (صارع، مندل)، در طلسمات و روی حلقه‌ها. مهم‌تر از همه، جن‌گیری مبتنی بر استفاده از «المندل» که در عنوان کتاب آمده است، شامل افعار (اعظم) و اشکال هندسی مانند دایره، مربع و مستطیل است» (Regourd, 2022 : 47-77). از جنینانی که در علم الحروف یا علم‌الاعداد مشهور است و ویژگی‌ها و توانایی‌های خارق‌العاده به او نسبت داده می‌شود و او را هم طلسم و هم باطل‌الطلسم می‌دانند، «بدوح» است. در لغت‌نامه دهخدا آمده که «بدوح نام یک جن و به قولی فرشته‌ای است که در علوم مکنونه (علوم رمزی) نام او را با حروف یا اعداد می‌نویسند به طور رمز، نشان‌دهنده نوعی طلسم است. اعتقاداتی در مورد این نشانه وجود دارد؛ به عنوان مثال، زمانی که یک مسافر این کلمه را به همراه داشته باشد، قادر خواهد بود که روز و شب بدون خستگی سفر کند و یا زن باردار اگر آن را همراه داشته باشد، بدون هیچ ترسی از سقط جنین، فرزندش را به سلامت به دنیا می‌آورد. این کلمه برای ایجاد عشق نیز به کار می‌رود». بدوح «را موکل‌نامه‌ها و مراسلات می‌دانسته‌اند و در گذشته در بالای نامه‌ها "یا بدوح" می‌نوشتند. [...] بدوح به عنوان طلسم در دوره‌های طولانی بر روی سلاح‌ها مشاهده می‌شود» (قاسمی و شاطری، ۱۴۰۰: ۹۷-۱۲۱).

کار می‌رود و بنا به معمول به چهار سوره قرآن اشاره دارد که چهار تعویذ خوانده می‌شوند» (داندلسن، ۱۳۹۹: ۲۵۵).

تصویر ۱. طومار طلسم، قرن یازدهم م.، منسوب به مصر، جوهر روی کاغذ، بلوک چاپ‌شده، ۲۳ در ۸/۴ سانتی‌متر، موزه متروپلیتن، نیویورک. قرن‌ها قبل از اینکه چاپ بلوکی در اروپا معرفی شود، این تکنیک در جهان اسلام برای متون مینیاتوری حاوی دعاها و آیات قرآنی که در جعبه‌های تعویذ نگهداری می‌شدند، استفاده می‌شد. متن این حرز به خط کوفی است و دارای نقش ستاره شش‌پر است که نمادی رایج و آشنا در هنر اسلامی است و معمولاً «مهر سلیمان» نامیده می‌شود (URL1).

تعویذ بیشتر در مفهوم محافظتی و پناه‌بردن کاربرد دارد و مشتق از ریشه «عوذ» است، به معنای پناه‌بردن، پناه‌دادن و در امان نگهداشتن. استفاده از تعویذ ملفوظ و مکتوب با سابقه‌ای اندکی کمتر، مرسوم بوده و در فرهنگ‌های نزدیک به فرهنگ عربی - اسلامی نیز از تعویذ استفاده می‌شده است (عربستانی، ۱۳۸۷: ۶۳۸-۶۳۹). کاربرد دیگر تعویذ در مقام نظرقربانی و دفع چشم‌زخم و چشم بد است. «تعویذ شکل و کاربردی متفاوت از طلسم و دعا دارد و بیشتر برگرفته از اشیای بانوشته و یا بدون‌نوشته است. به این‌گونه از اشیاء، نظرقربانی گفته می‌شود که بیشتر برای حفظ کودکان از چشم بد است و متشکل از اشیائی چون صدف، حلزون، قطعه‌ای سنگ نمک، دانه اسفند و دندان برخی حیوانات، همراه مقداری منجوق است. نظرقربانی انواع مختلفی دارد. بسیاری از مردم به برخی اشیاء اعتقاد دارند و جام چهل‌بسم‌الله و جام چهل‌کلید، از جمله مهم‌ترین این ظرف‌هاست» (تناولی، ۱۳۸۵: ۸۰-۷۹).

تعویذ، مترادف با افسون و سحر، حرز و طلسم نیز هست. این مفهوم به کار برده شده به چهار سوره کوتاه الکافرون، الاخلاص، الفلق و ناس در قرآن کریم ارجاع دارد؛ به آن‌ها «چهار قل» یا «پناه‌بردن به خدا» نیز می‌گویند» (Donaldson, 1938:35). با وجود این، طلسم به هر شیئی گفته می‌شود که با قدرت محافظتی، آمیخته و معمولاً با مفاهیم نمادین و نقوش زودیاک یا بروج فلکی همراه باشد. «کلمه طلسم مترادف کلمه یونانی «تلسم» (telesma) و «طیلاسم» (tilasm) و «طالاسیم» (talâsim) عربی است که به معنای ساختن علائمی همانند جادوگران و ساحران است» (Lane, 1984:1867). این شامل تمام طلسم‌ها، تعویذها و حرزهایی هم می‌شود که معمولاً به آن دعا می‌گویند. بوسی و راودا مباحثی مطرح می‌کنند و تعریف دیگری برای «طیلاسم» نیز ارائه می‌دهند: «کتیبه‌ای با نشانه‌های طالع‌بینی و سایر نشانه‌های جادویی یا شیئی که با این کتیبه‌ها پوشیده شده است؛ مخصوصاً با اشکالی از دایره‌البروج یا صورفلکی و حیواناتی که به عنوان طلسم جادویی برای محافظت و دفع چشم بد به کار می‌روند. نام یونانی آن دلیلی بر منشأ آن در اواخر دوره هلنیستی است و افکار عرفانی، آشکارا در استفاده گسترده از چنین طلسماتی، منعکس شده است. استدلال برای تعریف این است که آیا «تعویذ» و «طلسم» اصطلاحات معادلی هستند؟ این مفهوم که آن‌ها با یکدیگر متفاوت هستند نشان می‌دهد که حرز یک شیء دارای قدرت جادویی است و به میل خود از این قدرت‌ها استفاده می‌کند و به‌طور مداوم از طرف شخصی که آن را حمل می‌کند، یا در خانه‌اش گذاشته یا به هریک از وسایل ارزشمند خود متصل کرده، برای محافظت در برابر چشم بد عمل می‌کند» (Boussy & Radwa, 2021:99). درحالی‌که طلسم پیچیده‌تر است و بر چینی و مفاهیم نجوم اساس یافته است و اهداف خاص‌تری را انجام می‌دهد. خط فاصلی که دو اصطلاح «تعویذ» و «طلسم» را از هم جدا کند، به‌ندرت مشاهده شده است؛ زیرا هر دو، بخشی از سیستم جادو و سحر هستند. تعویذ از نظر برخی بسیار کارآمدتر است. «واژه طلسم کمابیش همه طلسم‌ها و سحرها و دعا‌های معروف را در برمی‌گیرد. واژه تعویذ که به طلسم و سحر و جز آن‌ها تعبیر می‌شود، واژه‌ای ادبی است که به‌طور معمول کمتر به

تصویر ۲. تعویذ، ۱۷۴۸ میلادی، تاریخ کتیبه رجب ۱۱۶۱ هـ.ق.، ایران، ۳/۶ در ۵ در ۰/۳ سانتی‌متر، عقیق جگری (کارنلی)، موزه هنر والترز، بالتیمور (URL2)

ایرانیان پس از اسلام، تعویذ و طلسم را در طیف وسیعی به کار بردند. آن‌ها به وجود قدرت محافظتی ویژه در اشیای مربوطه، از جمله صدف، سنگ، مروارید و قسمت‌های مختلف حیوانات معتقد بودند و این‌ها همگی به طلسم‌های شناخته‌شده تبدیل شدند. «پس از ظهور اسلام در سرزمین‌های عرب و پارس، تعویذ و طلسم همچنان مورد استفاده قرار می‌گرفت و به‌طور کامل بازسازی شده بود. آن‌ها از سوره‌های کوتاه قرآن کریم، چند ادعیه، ۹۹ اسماء‌الله و دعاهای کوتاه تشکیل شده بودند. کتیبه باید توسط یک مرد مقدس، بر روی یک ماده انتخابی با مرکب سیاه نوشته شود» (Boussy & Radwa, 2021:99101). کتیبه‌نگاری یکی از اصول اولیه و درواقع مهم‌ترین عنصر در کنار اشکال و اعداد نمادین تشکیل‌دهنده حرز، تعویذ و طلسم است. انتخاب متون، ادعیه، اشکال نمادین و اعداد رمزی در نوع درخواست و آرزوی صاحب آن، تخصص خاصی را می‌طلبیده است.

در فرهنگ‌های پیش از اسلام، تصاویر شیر، مار و عقرب بر روی مصنوعات جادویی مانند طلسم و کاسه‌های جادویی - دارویی تصویر می‌شدند. نمونه‌های دیگر از نشانه‌های جادویی که به‌طور گسترده در مصنوعات طلسم به کار می‌رفت، نمایش ۱۲ علامت زودیاک (بروج فلکی) و هفت سیاره بود. علاوه بر این، «خواص پنهانی موادی مانند سنگ، شیشه، فلزات و غیره برای مصنوعات طلسمی نیز در نظر گرفته شده است. این‌گونه مصنوعات به‌دلیل وجود خواص مواد طبیعی، به‌عنوان محافظت‌کننده، در نظر گرفته می‌شدند؛

مسلمانان که از تعویذ و اشیای طلسماتی استفاده می‌کنند، بر این باورند که این‌ها نخست مورد توجه خداوند هستند. شرح عمل حرز واقعی تقریباً ساده است؛ زیرا در بیشتر موارد، هر تعویذ یا طلسم، خودش، کاربردش را توضیح می‌دهد. آن‌ها به اشکال مختلفی به کار می‌روند: قاب، حرز، آینه، جعبه، سلاح، پیراهن طلسم، بازوبند، پرچم‌ها و نظایر این‌ها. این اشیاء به‌عنوان وسیله‌ای برای محافظت از دارنده آن در مقابل شر تعیین شده بودند. علاوه بر این، برخی از حکیمان و اطباء آن‌ها را به‌عنوان وسیله‌ای برای درمان بیماری‌های مختلف توصیه می‌کردند. زمانی که مدل‌سازی و الگوسازی اشیای طلسمی بر دانش مسلمانان در طالع‌بینی اساس پیدا کرد، قدرت آن‌ها در دفع شر با تلفیق متون مذهبی و سحر و جادو، بروز و نمود بیشتری پیدا کرد.

پیکربندی تعویذها و طلسم‌ها با توجه به هدف استفاده از آن‌ها متفاوت است؛ گاهی که قرار است طوماری از فراخوان‌ها، درخواست‌ها و دعاهای حفاظتی نوشته‌شده را محصور کنند، در جعبه‌های بیشتر استوانه‌ای ظاهر می‌شوند. برخی دیگر به شکل مستطیل هستند تا با فرم کدخوانی اسناد و دعاهای نوشته‌شده مطابقت داشته باشند. موارد دیگر، فرم‌های مثلث‌شکل هستند. این‌ها نماد کهن باروری زنانه را شبیه‌سازی می‌کنند. شایان ذکر است که برخی معتقدند که اشیاء یا ظروف نگهدارنده تعویذ به‌خودی‌خود از نظر جادویی مؤثر هستند؛ بنابراین می‌توان از آن‌ها حتی بدون طلسم نوشتاری نیز استفاده کرد. تعویذ را اغلب بر بدن می‌پوشند، می‌آویزند یا در فضاهای معماری آویزان می‌کنند یا جای می‌دهند. هدف از کاربرد آن‌ها محافظت در برابر بیماری‌ها و انواع خطرات، تشویق، امیدواری و استقامت است. یک نمونه ایرانی متعلق به قرن هجدهم با نوشته‌های ریزنگاری شامل آیاتی از قرآن و ۹۹ اسماء‌الحسنای خداوند تزیین شده است که صفات الهی را بیان می‌کند (تصویر ۲). مؤمنان آیات قرآنی را دارای قدرت محافظتی و نگهدارنده می‌دانند. خواناترین کتیبه که از بالا شروع می‌شود و در کتیبه مرکزی ادامه می‌یابد، عظمت خداوند را فرامی‌خواند: «إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ: به‌راستی که خداوند بر همه چیز قادر است».

تصویر ۳. کاسهٔ سحر و جادو و شفا، قرن ۱۶م، برنز، با حکاکی توصیفاتی در داخل و بیرون کاسه، همراه مربع‌های جادویی، حروف و علائم زودیاک، ایران، موزهٔ ویکتوریا و آلبرت (URL3)

تعویذ و طلسم به‌عنوان وسایل پیشگیری، گاهی اوقات ساده هستند، هرچند اهمیت و تأثیر آن‌ها در مواردی که دارای کتیبه‌اند افزایش می‌یابد. کتیبه‌های طلسمی که توسط ساحران به‌کار می‌رفتند، به‌ویژه از گروه‌هایی از حروف الفبا تشکیل می‌شدند که براساس قاعده‌ای مرتب شده بودند که لزوماً دارای ترتیب الفبایی نبود و برای برخی از آن‌ها معانی یا نمادهایی قائل بودند؛ اما برخی دیگر از معانی آن‌ها برای انسان غیرقابل توضیح بودند. این شیوهٔ علمی، به علم الحروف معروف است. امام جعفر صادق (ع)، امام ششم شیعیان، سرآغاز این علم بود که بعدها به اهل تسنن هم رسید. علم الحروف درواقع، مجموعه‌روش‌های اسرارآمیز و فراعقلی است که در آن حروف الفبا به ترتیب خاصی آرایش و گروه‌بندی شده و به هر حرف یا ترکیبی از حروف یا معادل عددی که برای آن‌ها قائل می‌شوند، خواص و قدرتهای فراطبیعی نسبت داده می‌شود؛ ازجمله امور سعد و نحس، طلب شفای امراض، پیش‌بینی آینده، ایجاد محبت، یافتن گمشده، دفع بلا و چشم بد و غیره. برخی، علم الحروف را شبه‌علم دانسته و آن را جزو علوم غریبه می‌دانند. علم الحروف در میان صوفیان به‌دلیل رازگونه بودن و استفاده از مفاهیم آن از محبوبیت برخوردار بوده است. علم الحروف شاخه‌های دیگری نیز دارد که به‌عنوان مثال می‌توان به «الحروف الفواتیح» اشاره کرد. «متون صوفیانه از قرن سوم هـ.ق. / قرن نهم پس از میلاد و به‌طور گسترده به‌شکل پیشرفته‌ای با آیین صوفیه در قرن هفتم هـ.ق. / قرن سیزدهم میلادی ادامه یافت. گروه‌های خاصی از حروف دارای معانی و

بنابراین (تقریباً) شامل طلسم‌های دعا و نیایش نمی‌شدند» (Emile, 2004: XX).

نگرش دین اسلام به سحر و جادو با این واقعیت همراه است که قرآن کریم وجود آن را تصدیق کرده است. «واژه‌های مربوط به "سحر" بیش از ۵۰ بار در سوره‌های مختلف آمده است. مرتبط‌ترین مورد در سورهٔ بقره (آیهٔ ۱۰۲) ثبت شده است که به دیوان شیطانی "شیطان" اشاره دارد که به مردم جادوگری می‌آموختند و اینکه چگونه این امر منجر به اثرات ناخواسته‌ای شده بود؛ از این‌رو، جادو برای اهداف شیطانی مجاز نیست؛ بنابراین جادوی سیاه ممنوع است. شرط مهم دیگر انجام آن، این است که شخص انجام‌دهندهٔ فرمول‌های جادویی و سحر می‌بایستی دارای ویژگی‌های خاصی بوده و فقط از حمایت خداوند استفاده کند» (Boussy & Radwa, 2021: 99101). خداوند در آیهٔ ۱۰۲ سورهٔ بقره می‌فرماید: «پیروی کردند سخنانی را که دیوان در قلمرو سلیمان می‌خواندند و هرگز سلیمان به خدا کافر نگشت؛ لیکن دیوان همه کافر شدند و سحر به مردم آموختند و آنچه بر دو ملک هاروت و ماروت به بابل نازل شد یاد می‌دادند؛ در صورتی که آن دو ملک به هیچ‌کس چیزی نمی‌آموختند؛ مگر آنکه بدو می‌گفتند که ما تو را آزمایش می‌کنیم مبادا کافر شوی، پس می‌آموختند به مردم چیزی که بدان، میان زن و شوهر جدایی می‌افکند و به کسی زیان نمی‌رسانیدند؛ مگر آنکه خدا می‌خواست و چیزی می‌آموختند که به خلق زیان می‌رساند و سودی نمی‌بخشید و هرآینه می‌دانستند که هر که این معامله کند، در آخرت اصلاً بهره نیابد و به بهای بدی خود را فروخته‌اند اگر بدانند». پس از نوح که سحر در بین مردم زیاد شده بود، این دو ملک مأمور شدند به زمین آیند و مردم را از حقیقت سحر آگاه کنند و از عمل به آن بازدارند و شیاطین سحرها را به مردم می‌آموختند. «گفته شده است که حضرت محمد (ص) استفاده از طلسم را برای چشم بد مجاز دانسته است. هنگامی که از او خواستند که در برابر چشم شیطان طلسم کند، فرمود: آری، زیرا اگر چیزی در جهان بود که بر سرنوشت غلبه می‌کرد، آن چشم بد بود» (Huges, 1995: 305). هراس ایرانی‌ها از چشم بد و چشم شیطان، استفاده از خرافات، تعویذ و اشیای طلسمی را بسیار افزایش داده بود.

پیراهن، اشیا و ابزار طلسمی نبرد

در طول تاریخ بشر، انسان‌ها، اقوام و سرزمین‌ها دائماً در حال نبرد بوده‌اند. رزم در گستره جغرافیایی وسیعی اتفاق می‌افتاده است. نبرد را می‌بایستی یکی از مصیبت‌ها و بلایای دائمی و زیان‌آوری دانست که خود انسان باعث آن بود. جنگاوران و حتی سربازان عادی نیز برای حفاظت از جان‌شان، خود را نیازمند استفاده از ابزاری می‌دانستند که عملکرد محافظتی طلسمی داشته باشد؛ ابزار و سلاح‌هایی که بر روی آن‌ها دعا، نشانه‌های رمزی محافظ، علائم زودیاک، اسمای الهی و قدیسین و... نقش شده باشد؛ نظیر لباس‌های جنگی، بازوبند، شمشیر، خنجر، سپر و همانند آن‌ها. یکی از این ابزارهای حفاظتی، پیراهن‌های مخصوص نبرد است. این پیراهن‌های طلسمی، عمدتاً در هند، ایران و ترکیه بین قرن‌های ۸ تا ۱۱هـ.ق/ ۱۴ تا ۱۷م. کاربرد داشته و استفاده‌کننده آن از قدرت شفابخش آن بهره می‌برده است. این منسوجات به‌عنوان وسیله‌ای برای تعامل بدن و خطوط مقدس عمل می‌کنند و به‌طور همزمان به کسی که آن را لمس می‌کند یا می‌پوشد، برکت می‌دهد و از او محافظت می‌کند.

تصویر ۴. پیراهن طلسم، قرن یازدهم هجری، لباس، پنبه، خیاطی، ۱۰۶ سانتی‌متر، عرض: ۸۸ سانتی‌متر، عثمانی، ترکیه، شیخ فیصل بن قاسم آل ثانی، موزه FBQ، قطر، (URL4)

یک پیراهن طلسمی عثمانی متعلق به قرن یازدهم هجری، نمونه شاهکار هنری از این گروه است (تصویر ۴). این پیراهن، نمایشی غنی و خارق‌العاده از خوش‌نویسی و کتیبه‌نگاری است که سطح وسیع این لباس (متعلق به گروهی از اشیای جادویی به نام پیراهن‌های طلسم اسلامی) را پوشانده است. پیراهن خفتان که از پنبه کرم‌رنگ دوخته شده است، با جوهر آبی و قرمز و همچنین طلایی مایع، تزیین شده است. آیات قرآنی

مفاهیم بزرگ و ویژه‌ای هستند؛ چهارده حرف از قرآن مقدس که مکرراً در آغاز ۲۹ سوره یافت می‌شود که به آن‌ها «الحروف الفواتیح» گفته می‌شود» (Boussy & Radwa, 2021: 101). «نظر» از انواع دیگر طلسمات جادویی شفا بود که در بین ایرانیان رواج بسیاری داشت. در ایران بین قرون ۱۲ و ۱۳هـ.ق/ ۱۸ و ۱۹م. دو صورت تعویذ غالب بود؛ «حرزهای ورقه‌ای نقره‌ای به شکل اعضای بدن معروف به «نظر» به معنای خیره‌شدن، ساخته‌شده برای شفا» (Vesel, 2012: 255). نوع دیگر «به شکل ورقه برنجی است که با اصطلاحات جادویی همراه با نمایش‌های تصویری مرتبط است که به شکل‌های جادویی صائبیان [صابین] توسط نویسندگان اولیه اسلامی صادر شده است. ساخت این طلسم‌ها براساس شیوه‌های جادویی با استفاده از طالع‌بینی بوده است» (Ihwan as-Sa-fa, 2011: 116-146). قرآن در سه آیه (بقره/ ۶۲، مائده/ ۶۹ و حج/ ۱۷) از کلمه الصابین و الصابون استفاده کرده است. صائبان مندایی بنابر موقعیت و ویژگی فرهنگی‌شان، عناصری از ادیان باستانی را در خود حفظ کرده‌اند. آن‌ها معتقدند که جهان مادی توسط یک قدرت شرور زیرزمینی به نام «روها» اداره می‌شود و انسان باید از این قدرت شر و فریبنده، خود را رهایی بخشد.

اشیای کاربردی - هنری

همه این گونه از طلسم‌ها، تعویذها، حرزها، باطل‌السحرها و نظایر آن، برای اثربخش‌بودن و عملکردشان احتیاج به وسایل، ابزار و ظروفی داشته‌اند تا بتوانند خاصیت خود را بروز دهند. انواع مختلف این اشیا در طول زمان به شکل آثار هنری درآمده‌اند که محصول باورهای فرهنگی این اقوام و تمدن‌ها بوده‌اند و نسل‌به‌نسل انتقال یافته‌اند. بیشتر این آثار در موزه‌های دنیا یا مجموعه‌های شخصی نگهداری می‌شوند؛ با وجود این، تعداد زیادی نیز نزد مردمی که هنوز به این طلسمات معتقدند در خانه‌ها محافظت می‌شوند. با توجه به تعداد و انواع زیاد آن‌ها، در ادامه به ارائه چند نمونه از آثار کاربردی - هنری این اشیا پرداخته می‌شود و تلاش می‌شود تا آنجا که ممکن است، از هرگونه نمونه‌ای توصیف و تحلیل شود.

پشت پیراهن طلسم، کتیبه «بسم الله الرحمن الرحيم» به رنگ طلایی خوش‌نویسی شده است. دعای نادعلی «نَادِ عَلِيًّا مَظْهَرُ الْعَجَائِبِ تَجِدُهُ عَوْنًا لَكَ فِي النَّوَائِبِ لِي، أَدْعُوكَ كُلَّ هَمٍّ وَ غَمٍّ سَيَنْجَلِي، بِوَلَايَتِكَ يَا عَلِي يَا عَلِي يَا عَلِي، يَا قَاهِرَ الْعَدُوِّ يَا وَالِي الْوَلِيَّ يَا مَظْهَرَ الْعَجَائِبِ يَا مَرْتَضَى عَلِي»: علی را بخوان که مظهر کمالات و صفات عجیبه است؛ تا یاری‌کننده تو در تمام سختی‌ها باشد، برای رفع و دفع هر ناراحتی، خدایا تو را می‌خوانم تا مشکل حل و مسائل روشن شود، قسم به ولایت تو ای علی ای علی ای علی» بسیار استفاده شده است و بر روی گروهی از پارچه‌های کتیبه‌دار اسلامی (جامه فتح) هم نوشته شده است که بنابر شواهد موجود و نوع کاربردشان جنبه حرز، دعا و تعویذ دارند.

بازوبند و حرز

گونه‌ای از حرزها توسط سربازان مسلمان استفاده می‌شد. آن‌ها همیشه به محافظت توسط حرز احساس نیاز می‌کردند. شکل متداول حرزهای نظامی، نوار کاغذی است که علاوه بر نام هفت فرشته، عصاره‌ای از قرآن کریم، نام خدا، حضرت محمد(ص) و حضرت علی(ع) روی آن نوشته شده است. در موارد دیگر، حرز به شکل یک طومار کاغذی دراز است که به سینه یا قسمتی از بدن جنگجو بسته می‌شود (Boussy & Radwa, 2021:97). حرزها اغلب بر روی بازوبند قرار می‌گرفتند. این بازوبندها در موارد نظامی و یا نبردهای پهلوانی استفاده می‌شده است، به همین دلیل و به لحاظ نوع کاربرد، به طلسم جنگی یا حرزهای جنگی نیز مشهورند. «کاربرد بازوبند به اهداف زینتی محدود نمی‌شد؛ گاه با کتیبه‌های قرآنی، ۹۹ نام خداوند و چندین دعا تقویت می‌شد؛ بنابراین، به دلیل اعتقاد به توانایی آن‌ها در محافظت و پیروزی آن‌ها، برای رزمندگان به‌عنوان اشیای طلسمی تلقی می‌شد» (Porter et al, 1998:538). نمونه‌های عالی و زیبایی از حرز در اندازه‌های مختلف ساخته شده است.

در دوران قاجار بسیاری از نخبگان و اشراف علاقه شدیدی به دستیابی یا جمع‌آوری اشیای مقدس و متعلقات مشابه مربوط به باورهای شیعی داشتند؛ درنتیجه، طیفی از اشیای طلسم ساخته‌شده از فلز، سنگ یا چوب به زندگی اشراف‌زادگان

به داستان حضرت یوسف اشاره می‌کند که پیراهن محافظتی مشابهی بر تن داشته و نوشته شده است که بینایی را به پدر یوسف (ع)، یعقوب پیامبر(ع)، بازگرداند. در ترکیه، سلاطین با این لباس برای نبردها به‌عنوان زره روحانی و ضدسلاح، آماده می‌شدند. این پیراهن مزین به آیات قرآن به خط نسخ و رقعی دارای درخشندگی خاصی است. آیات روی آن شامل سوره فاتحه، آیه الکرسی، سوره یاسین (علیه سحر شیطان) و آیه «یاری از جانب خداوند و پیروزی سریع» از سوره مبارکه است. ردیف مربع‌ها با نام الله و محمد(ص) به خط کوفی و دعاها پیراهن جادویی را در تقارنی دوطرفه غنی کرده است. علاوه بر این، نام چهار خلیفه اول و ۹۹ اسم زیبای خداوند در تاروپود آن ظاهر شده است. علائم تعویذ در اشکال جادویی و علم‌الحروف نهفته‌اند. به‌عنوان یکی از مؤثرترین کتیبه‌ها، نام‌های زیبای خداوند ممکن است هریک نشان‌دهنده یک حرف، سیاره، یک روز و یا یک فرشته باشد.

تصویر ۵. پیراهن طلسم، پنبه‌بافت ساده و طلا نقاشی شده، منسوب به شمال هند یا دکن، ۶۳/۵ تا ۹۸/۴ سانتی‌متر، قرن نهم/ اوایل قرن دهم هجری، موزه متروپلیتن، نیویورک (URL5)

پیراهن طلسمی دکن هند نیز دارای ظاهری شبیه پیراهن عثمانی و متعلق به قرون نهم و دهم هجری است و قدیم‌تر از مشابه عثمانی خود است (تصویر ۵). به لحاظ رنگ، تزیینات و کتیبه‌ها نیز قرابتی با همتای عثمانی خود دارد. اعتقاد بر این بوده است که این پیراهن طلسم به قدرتهای محافظتی مسلح است و برای پوشیدن زیر زره در جنگ استفاده می‌شده است. سطح آن با مربع‌های نقاشی‌شده، مدالیون‌ها و بخش‌هایی که آیات زیادی از قرآن در آن نوشته شده، پوشیده شده است. این بخش‌ها با ۹۹ نام خداوند با رنگ طلایی که در زمینه نارنجی نوشته شده، مرزبندی شده است. در مرکز

در اینجا به سه نمونه از بازوبندهای طلسمی دیگر اشاره می‌شود؛ بازوبند قلبی‌شکل متعلق به دوره صفوی مزین به آیات قرآنی (تصویر ۷)، بازوبند طلسم محافظتی با کتیبه‌های قرآنی، نقره‌کاری (تصویر ۸) و بازوبند طلسم محافظتی دوره قاجار (تصویر ۹).

تصویر ۷. بازوبند قلبی‌شکل، برنجی، با حکاکای آیات قرآنی، دوره صفوی، قرن ۱۱ هـ. ق.، ۴٫۶ × ۷٫۵ × ۵٫۸ سانتی‌متر، موزه بریتانیا (URL7)

تصویر ۸. بازوبند طلسم محافظتی با کتیبه‌های قرآنی، نقره‌کاری و زراندود، قطر: ۵٫۲ سانتی‌متر، قرن ۱۱ هـ. ق.، صفوی (URL8)، کتیبه‌ها: روی درب، درخواست برای برکت از «چهارده معصوم»؛ دور جعبه، قرآن، سوره اخلاص؛ در پشت، قرآن، سوره نور، آیه ۳۵، با اعداد طلسمی در مرکز. با درپوش لولایی کمی محدب و قلاب‌بست به شکل شاخ‌وبرگ و دو خرطوم لولایی دایره‌ای تزئین‌شده به صورت روباز با نقوش نخل، حکاکای‌شده با یک دایره مرکزی حاوی پنج خط کتیبه به خط نسخ که اطراف آن را خطوطی از نقوش نیم‌دایره‌ای حلزونی‌شکل احاطه کرده است.

قاجار راه یافت و در نتیجه صنایع‌دستی با کیفیت بالا تولید شد. به این طلسم‌ها که در زمان جنگ به بازوهای پهلوانان و رزمندگان بزرگ ایرانی بسته می‌شدند، بازوبند جنگی اطلاق می‌شود. این‌گونه بازوبندهای طلسم در ابتدا برای نگه‌داشتن قرآن‌های کوچک یا صفحات آن و یا حتی دست‌نوشته‌های طلسم با دعا‌های مشهور شیعیان به کار می‌رود که دارای قدرت حفاظتی ویژه‌ای برای نجات رزمندگان و پهلوانان در زمان جنگ یا نبرد شخصی هستند. حرزها و بازوبندها، اغلب، منقوش و حکاکای‌شده با آیات مختلف از قرآن کریم، ۹۹ نام خداوند متعال (اسماء الحسنی)، دعاها و فرمول‌های جادویی و بیشتر در مدح علی بن ابی‌طالب (ع) و چهارده معصوم (ع) هستند. این مجموعه از اشیای جنگی مقدس اسلامی - شیعی را به‌طور کلی طلسمات جنگی یا تعویذات جنگی می‌نامند. از دوره صفوی خواص سحرآمیز آیات کتیبه‌شده از قرآن کریم و دیگر نشان‌ها، فرمول‌های مقدس شیعیان و طرح‌های مرتبط برای محافظت از رزمندگان در برابر آسیب‌های جسمی در نبرد، مورد توجه قرار گرفته است. جادویی، طلسم‌بودن و محافظ‌بودن این حرزها را می‌توان با آیات قرآنی و طلسماتی که بر روی درب و کناره این اشیاء نقش بسته است، دید.

تصویر ۹. طلسم جنگی، حرزهای جنگی، نقره، حکاکای‌شده، اصفهان، قاجار، ۱۸۵۰-۱۹۰۰ م.، ۲۰ در ۹۶ میلی‌متر، مجموعه شخصی (URL6)

یک جفت حرز جنگی، بازوبند طلسمی نقره‌ای مدور، متعلق به قرن سیزدهم هجری و احتمالاً به سفارش یک خانواده متمول مذهبی قاجار، توسط یکی از نقره‌سازان چیره‌دست اهل اصفهان ساخته شده است (تصویر ۹). یک کتیبه حکاکای دارای قدرت طلسمی در مدح و مدد از حضرت علی (ع) دورتادور آن حک شده است: «نَادِ عَلِيًّا مَظْهَرَ الْعَجَائِبِ تَجِدُهُ عَوْنًا لَكَ فِي النَّوَائِبِ لِي إِلَيَّ اللَّهُ حَاجَتِي...». آیه و این یکد نیز بر بالای آن حک شده است: «وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُرْثَوْكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ».

در مراسم مختلف به عنوان طلسم، حرز و یا تعویذ و طلب پیروزی و فتح مورد استفاده قرار می گرفته اند. قدرت علم موزه متروپولیتن (تصویر ۹) با دقت در انتخاب کتیبه های آن درک می شود؛ در یک طرف آن، در مرکز دایره، دعای شیعی تکریم و احترام به خاندان پیامبر (ص)، از طریق ذکر نام های حضرت علی (ع)، حضرت فاطمه (س)، (همسر ایشان و دختر پیامبر (ص)، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) دیده می شود که توسط آیه عرش محافظت شده است (بقره: ۲۵۵) . در طرف دیگر نام دوازده امام شیعیان در دوایری در اطراف دایره مرکزی قرار گرفته که نام دوازدهمین امام (عج) در آن نوشته شده است. بر روی انگشتان، آیات قرآن و دعا های رایج شیعیان حک شده است. انگشت میانی قطع شده و وجود ندارد. آیات قرآن، دعا های شیعی و نام شخصیت های مهم دینی، قدرت این علم را به عنوان یک وسیله دارای خاصیت و قدرت تعویذی و محافظتی اثبات می کند.

تصویر ۱۱. شمشیر فولادی آبکاری طلا، قرن یازدهم، صفوی، ۹۵ در ۱۱،۵ سانتی متر، گالری اچ اند اچ، بریتانیا، شمشیر منقوش به کتیبه های بسم الله الرحمن الرحیم، نصر من الله و فتحا قریب و یاقاضی الحاجات، (URL11)

از دیگر سلاح های معمول نبرد، شمشیر است که در همه جنگ ها تا زمان اختراع تفنگ و طپانچه استفاده می شده است و به دلیل ماهیت کشتن و جرح آن و برای استمداد از پروردگار و جهت محافظت از خود و همچنین پیروزی بر دشمن، روی آن کتیبه هایی از آیات قرآنی، اسماء الحسنی، نام ائمه و دعا و نظایر آن به عنوان طلسم و حرز حک می شده است؛ از جمله نام های مبارک خداوند، مانند یا قاضی، یا منان، یا حنان، یا کریم، یا جامع الدعوات، یا کافی المهمات، یا رحمان، یا محمود، یا الله، یا غفران، یا رؤف، یا سبحان، یا مجیب الدعوات، یا رافع الدرجات، یا قاضی الحاجات و... که معمولاً روی بدنه و تیغه شمشیرها حک می شده اند. روی یک نمونه از شمشیرهای دوره صفوی

تصویر ۹. بازوبند طلسم محافظتی، جعبه تعویذ نگهداری قرآن مینیاتوری، قرن ۱۳ ه.ق.، قاجار، قطر دایره ۹،۱ سانتی متر، ارتفاع ۵،۹ سانتی متر، نقره کاری، حکاکی آیات قرآنی، موزه اشمولتن (URL9). در این نوع از جعبه های استادانه، بازوبند با نخ به بازو بسته می شد و به عنوان جعبه های تعویذ، احتمالاً برای نگهداری قرآن های مینیاتوری یا انتخاب آیاتی از وحی که دارای قدرت محافظتی ویژه ای هستند نیز استفاده می شده اند. طلسم بودن این اشیا با ابیات به کار رفته در کتیبه های تزئین شده آن ها تأیید می شود. «بسمله» (تخلیص «بسم الله الرحمن الرحیم») در مرکز جلد این جعبه ظاهر می شود که با دو دایره متحدالمرکز تزئین شده است. کتیبه آیات قرآنی، به پاداش در انتظار کسانی که در راه خدا می جنگند (توبه: ۱۱۱) و قدرت چشم بد اشاره می کند (القلم: ۵۲-۵۱).

تصویر ۱۰. علم پرچم، نقره ای با نوشته های مشک، اوایل قرن ۱۸ م.، ایران، ۴۸،۹ در ۲۲،۹ در ۴ سانتی متر، وزن ۶۹۱/۸ گرم، موزه متروپولیتن، نیویورک (URL10)

از دیگر ادوات نظامی که در ساخت آن ها از تعویذ و طلسم استفاده شده و در جنگ ها نیز استفاده بصری زیادی داشته، علم و سر علم های پرچم است. در زمان عثمانیان، صفویان و مغولان از علم های فولادی یا نقره ای در مراسم نظامی، سلطنتی و مذهبی استفاده می شده است. این علم ها اغلب حاوی کتیبه ها و نوشته هایی هستند که براساس کاربرد آن

ردپا و صندل پیامبر(ص)

صندل پیامبر(ص) و تصویر ردپای ایشان در بین مسلمانان، به‌ویژه حاکمان آنان بسیار بااهمیت بوده است. تعداد زیادی از تصاویر صندل پیامبر(ص) تکثیر و منتشر می‌شد و مورد استقبال مؤمنین نیز قرار می‌گرفته است. این موضوع را می‌توان از تعداد قابل توجه کپی‌های به‌جامانده تا عصر حاضر نیز مشاهده کرد. محتویات دعاها به‌اندازه کافی قدرتمند بودند تا بتوانند میزان تاثیرگذاری نقش اشیای طلسمی و تعویذی، به‌ویژه رد صندل پیامبر را در شفا، شفاعت و جلوگیری از مصیبت و بلا و بیماری بیشتر و باورپذیرتر کنند. طرح کلی نقش صندل‌ها بیشتر خلاصه‌نگاری شده و به‌عنوان نمادی مقدس از تبرک و شفا درآمده و گاهی نقش تعویذ و رفع بلا را نیز برعهده می‌گیرد. اعتقاد بر این بوده که نسخه‌های کپی‌شده از صندل پیامبر(ص) دارای ویژگی‌های درمانی مشابه خود صندل هستند. ابن عساکر (متوفی ۶۸۶ ق. ۱۲۸۷ م)، محقق دمشق و عالم به احادیث، روایات شیخی به نام ابوجعفر احمد بن عبدالمجید را ذکر می‌کند که بر نعمت‌های اعجاز‌انگیز نسخه‌های صندل تأکید می‌کند: «من نسخه کپی [این صندل] را برای یکی از شاگردانم بردم. [یک روز نزد من آمد] و گفت: دیروز شاهد یک شگفتی از برکت‌های این صندل بودم. همسر از دردی رنج می‌برد که تقریباً داشت جان او را می‌گرفت. [تصویر] صندل را روی نقطه دردناک گذاشتم و گفتم: خدایا، نعمت (برکت) صاحب این صندل را به من نشان بده. خدا او را فوراً شفا داد» (Ibn Asakir, 1998:25). کتاب فتح‌المتعال فی مدح‌النعال تألیف ابوالعباس احمد بن محمد المقرئ، از علمای بزرگ مراکش (۱۶۳۲-۱۵۷۸ م)، از نمونه‌های معروف آن است. وی در این کتاب، به توصیف صورت‌های مختلف نعلین پیامبر(ص) و خواص و برکات، همچنین دفع بلا و مصائب، و احادیث مطرح درباره آن پرداخته است. «نام کامل این اثر فتح‌المتعال فی مدح‌النعال المتشرقة بخیر الأنام علیه أفضل الصلاة والسلام و وصف المثل و ما يتبعه من الكلام است و بی‌تردید مهم‌ترین اثری است که درباره نعلین پیامبر(ص) نگارش یافته است. مؤلف این اثر، ابوالعباس شهاب‌الدین احمد بن محمد بن احمد تلمسانی، معروف به "مقرئ" (۹۸۶ یا ۹۹۲-۱۰۴۱ ه. ق.)، از علمای بزرگ مغرب در نیمه اول قرن یازدهم هجری است و از

که یک شاهکار هنری محسوب می‌شود، کتیبه‌های بسم‌الله الرحمن الرحیم، نُصْرُ مِنَ اللَّهِ وَ فَتَحَ قَرِيبٌ و یا قاضی‌الحاجات حکاک و تزیین شده است (تصویر ۱۱). کتیبه‌های قرآنی به‌کاررفته در تزیین سلاح‌ها و شمشیرها شامل آیاتی کامل یا جزیی از یک یا چند آیه از سوره‌های خاص هستند؛ «یکی از پرکاربردترین آیات، آیه ۱۳ سوره صف «نُصْرُ مِنَ اللَّهِ وَ فَتَحَ قَرِيبٌ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ» (نصرت و یاری خدا و فتح نزدیک و بشارت رحمت به اهل ایمان است) است که مضمونی مذهبی دارد و ارتباط مستقیم با طلب فتح و ظفر و جلب نیروهای الهی برای پیروزی در نبرد داشته است» (شاطری، ۱۳۹۵: ۱۶۷). این آیه جزء پرکاربردترین کتیبه‌های مذهبی روی سلاح‌ها و جنگ‌افزارهای دوران اسلامی، به‌ویژه شمشیرهای دوره صفوی است (قاسمی و شاطری، ۱۴۰۰: ۱۲۱-۹۷).

مسلمانان آیات و دعاها را جهت جذب نیروهای مثبت الهی و قدسی و دفع نیروهای شر و شیطانی و به‌عنوان تعویذ و حرز، روی سلاح‌های مختلف نگاشته‌اند. دعا یکی از بهترین شیوه‌ها و روش‌های معمول برای طلب یمن و برکت و استمداد از خداوند و نیروهای مافوق طبیعی در شرایط گرفتاری است. مجلسی در فواید ذکر «ماشاءالله لاحول ولا قوة الا بالله العلی العظیم» (آنچه خدا خواسته، هیچ حرکت و قدرتی جز به مشیت خداوند بزرگ و بلندمرتبه نیست) آورده است: «درمان بیماری وسوسه شیطانی، ازطریق توجه‌داشتن و ذکر خدا و بودن در یاد اوست که با هرگونه فکر ابلیسی و دسائس شیطانی ضدیت و تناقض دارد و پناه‌بردن به او و بریدن از تمام نیروها و قدرت‌ها، انسان را در این راه موفق می‌گرداند و همین معنای "اعوذ بالله من الشیطان الرجیم و لاحول ولا قوة الا بالله العلی العظیم" است» (۱۳۶۳: ۴۲ و ۱۶۴). باور بر این است که ذکر این دعا برای دفع چشم‌زخم، بلا و مصیبت بسیار مفید است. کتیبه‌هایی که به پیامبر اکرم(ص) و خانواده ایشان (حضرت علی(ع) و دیگر معصومین) ارجاع شده، به‌منظور استمداد و طلب شفاعت برای درخواست‌کننده استفاده می‌شدند. کتیبه‌های استعانت از پیامبر(ص) و معصومین(ع)، مفهوم توسل را می‌رسانند. توسل درواقع ایجاد نوعی ارتباط معنوی و قلبی با خداوند به‌وسیله واسطه است که این واسطه نزد خداوند صاحب درجات والا بوده و دعا و شفاعتش نزد پروردگار همواره پذیرفته می‌شود.

نسبتاً بزرگ صفوی مربوط به قرن یازدهم هجری است که از برنج یا آلیاژ مس حکاکی شده، دارای یک برجستگی مرکزی بزرگ و تقریباً نیم کروی، لبه حکاکی شده و برآمده و پای حلقه‌ای کم است (تصویر ۱۳). این کاسه جادویی یا دارویی نسبتاً بزرگ صفوی مربوط به قرن یازدهم هجری بوده از برنج یا آلیاژ مس حکاکی شده، دارای یک برجستگی مرکزی بزرگ و تقریباً نیم کروی، لبه حکاکی شده و برآمده و پای حلقه‌ای کم عرض است. برآمدگی مرکزی توسط هفت شکل گرد حکاکی شده احاطه و با شخصیت‌های نمادین هفت سیاره (ماه، عطارد، زهره، خورشید، مریخ، مشتری و زحل) تزئین شده است: عطارد به عنوان مرد کاتب، زهره به عنوان زنی نوازنده، خورشید به صورت دایره و دارای چهره، مریخ به عنوان جنگجویی شمشیر به دست و... . ضلع داخلی با دوازده حلقه حکاکی شده است. خط نسخ و نمودارهای طلسم یا جادویی مشاهده می‌شوند. حاشیه‌های بالا و پایین با نوشته‌های قرآنی و همچنین در فاصله‌های بین مدالیون‌ها حکاکی شده است. قسمت بیرونی با دوازده مدالیون تزئین شده که شامل نمادهای دوازده علامت زودیاک است. پایه کاسه بیشتر با شش کتیبه عربی با خط جادویی، حکاکی شده که با نقوش دیگر درهم آمیخته‌اند. ظروف و کاسه‌های جادویی شفا، فقط در صورت نیاز، مورد استفاده قرار می‌گیرند. مایع یا دارو در کاسه ریخته می‌شود، آیات قرآنی و نمودارهای جادویی مایع را با خواص درمانی و محافظتی آغشته می‌کنند؛ سپس فرد بیمار، به امید شفا و تسکین این مایع را می‌نوشد.

تصویر ۱۳. کاسه سحر و جادو، قرن ۱۱هـ، برنج، قطر: ۱۹/۵ سانتی‌متر، ارتفاع: ۵/۳ سانتی‌متر، وزن: ۱۰۲۱ گرم، دوران صفوی، موزه اشمولین (URL13)

وی تألیفات دیگری نیز به جای مانده که مشهورترین آن، نفح الطیب من غصن الاندلس الرطیب است» (خامه‌یار، ۱۳۹۲: ۱۸۶).

تصویر ۱۲. طرحی از صندل پیامبر، رساله‌ای بر صندل‌های پیامبر (ص) (فتح‌المتعال فی مدح‌النعال)، ابوالعباس المقرئ، ۱۰۷۱ هـ.ق. ۱۶۶۱م.، صحافی چرم، متن عربی با خط نسخ، کتابخانه چستربیتی (URL12)

کاسه‌های جادویی - دارویی و شفابخش

در باور معتقدین، این‌گونه از کاسه‌ها و ظروف دارای خاصیت درمانی و شفابخشی بوده که این قدرت را به واسطه آیات قرآنی، دعاها و یا حروف اسرارآمیز دریافت کرده‌اند. نمونه‌های این ظروف به تعداد قابل ملاحظه‌ای طی دوره‌های مختلف با اشکال و کیفیات متفاوت از نظر جنس و کیفیت هنری تولید شده‌اند. استفاده از کتیبه در این نوع ظروف بسیار اهمیت داشته است. «کتیبه‌نویسی بر روی اشیای فلزی، یکی از ارکان اصلی تزئینات به شمار می‌رود. کتیبه‌ها یکی از مهم‌ترین اجزای ثبت تاریخی در کنار نسخه‌های خطی، آثار فلزی ظروف، شمعدان‌ها و سکه‌ها هستند. آن‌ها نقش اساسی در آشکارکردن هویت، تاریخ ساخت، روش اداره، حامی و پشتیبان، وقف و غیره دارند» (ملیکیان و شیروانی، ۱۳۸۵: ۲۸۱). ظروف جادوپزشکی و تعویذها معرف نوعی از مراقبت پزشکی‌اند که در عهد خود فراگیرتر از روش‌های طب رساله‌ای و آکادمیک بود و لطف و رحمت الهی را از هر طریق ممکن، از جمله قراردادن طلسم و دعا در یک وسیله، مثل قفل یا قاشق، استفاده از وسایل سحرآمیز و طلسمی و یا پوشیدن لباس‌های تعویذ جست‌وجو می‌کرد (مادیسون و ساواژ اسمیت، ۱۳۸۷: ۹).

یک نمونه عالی از این کاسه‌ها، کاسه جادویی یا دارویی

نوارهای کتیبه ثلث در بالا و پایین قسمت بیرونی کاسه قرار دارد. ثبت پایین شامل تاریخ ۱۰۵۳ (معادل ۱۶۴۳-۱۶۴۴ پس از میلاد) است و مستقیماً در زیر مدالیون حوت یافت می شود.

تصویر ۱۴. کاسه طلسم صفوی، برنز، ۱۰۵۳ ه.ق./ ۱۶۴۳-۱۶۴۴ م.، دوره صفوی، موزه اشمولن، آکسفورد (URL14)

در قرون وسطی، جهان را به عنوان یک سلسله دایره های متحدالمرکز (افلاک) تصور می کردند که حرکات آن ها درون و اطراف یکدیگر بر رویدادهای روی زمین تأثیر می گذارد (Lory, 2016:13). اهمیت اجرام آسمانی از فاصله آن ها از زمین ناشی می شود. هفت کره اول متعلق به هفت سیاره شناخته شده است، یعنی: ماه، عطارد، زهره، خورشید، مریخ، مشتری و زحل. کره هشتم مربوط به ستارگان ثابت است که شامل دوازده صورت فلکی زودیاک می شود (Carboni, 1997:3). اهمیت تأثیر سیارات به حدی بود که اعتقاد بر این بود که تزئین اشیا با نمادهای کیهان شناسی، آن ها را به خواص درمانی آغشته می کند. این نیرو، همراه با آیات قرآن، می توانست از طریق تماس با مایعی فعال شود که می تواند توسط فردی که به دنبال محافظت یا درمان است، مصرف شود (Gruber, 2016:33). کاسه هایی از این نوع در سراسر جهان اسلام ساخته می شد؛ اما ارجاعات متعددی به کاشان در کتیبه های کاسه های ایرانی نشان می دهد که در اواسط قرن دهم هجری، کاشان مرکز اولیه ساخت ایران بوده است (Savage, 2003:246).

تصویر ۱۵. کاسه شفا- دارویی یا کاسه جادو، پزشکی، آلیاژ مس، حکاکی شده، اواسط قرن ۱۱ ه.ق. ۱۷۱۰ م.، صفوی، احتمالاً شیراز، کاسه پایه کوتاه با قسمت مرکزی برآمده و بخش بیرونی مزین به ۱۲ علامت بروج فلکی است. فضای داخلی با کتیبه های طلسم به خط نسخ در شبکه ای از مدالیون ها قرار گرفته است.

نمونه نفیس و شاهکار هنری دیگری از کاسه های جادو- شفا در موزه اشمولین نگهداری می شود (تصویر ۱۴). این کاسه طلسم برنجی روی یک حلقه پایین قرار دارد و لبه آن کمی برآمده است. دارای یک برآمدگی مرکزی است که ممکن است از اومفالوس یونانی - رومی برگرفته شده باشد (Allan, 1986:43). قسمت بیرونی کاسه دارای نوارهای شش پر متصل به هم است که هر کدام دارای یکی از ۱۲ نشانه زودیاک است. برخی از این نشانه ها به صورت سنتی نشان داده می شوند؛ اما برخی دیگر با طراحی ایرانی خاص تر هستند؛ به عنوان مثال، نمادی به عنوان شیری با خورشیدی در حال طلوع، پشت به تصویر کشیده شده است. این چهره شبیه شیروخورشید، نشان ایران در زمان گذشته و نمادی در پرچم ملی است. در فرهنگ های پیش از اسلام، تصاویر شیر، مار و عقرب بر روی مصنوعات جادویی، مانند طلسم و کاسه های جادویی - دارویی تصویر می شد. در فرهنگ های پیش از اسلام، تصاویر شیر، مار و عقرب بر روی مصنوعات جادویی، مانند طلسم و کاسه های جادویی - دارویی تصویر می شد. بازنمایی باکره یا سنبله با شمایل نگاری غربی آن کاملاً متفاوت است و به عنوان چهره ای نشان داده می شود که با داس، ذرت درو می کند. قسمت برجسته دارای یک ستاره ۱۲ پر است؛ عددی که در طراحی کاسه وجود دارد. نه تنها ۱۲ علامت در برج البروج وجود دارد؛ بلکه در مذهب شیعه نیز ۱۲ امام وجود دارد. در اطراف قسمت مرکزی، نمایش های انسانی از سیارات دیده می شود: عطارد «کاتب» به شکل مردی جوان به تصویر کشیده می شود که روی طومار کاغذی می نویسد؛ ونوس به عنوان نوازنده زن، مریخ به عنوان جنگجو، با شمشیر و سر بریده دشمن خود، مشتری به عنوان قاضی، با ریش بلند و هفت خورشید و ماه به صورت اجرام آسمانی با چهره های اضافه شده نشان داده می شوند. بر روی پایه، یک مربع جادویی ۴×۴ قرار دارد. ردیف بالای مربع جادویی از چهار خانه حاوی کلمات تشکیل شده است. هنگامی که ارزش عددی هر حرف جایگزین خود حرف می شود (با پیروی از سیستم عددی ابجد)، ستون ها، ردیف ها و مورب ها با هم جمع می شوند. سطوح کاسه با تزئینات حکاکی شده مربوط به طالع بینی پوشیده شده است و فضای باقیمانده با کتیبه های قرآنی به خط «غبار مانند» پر شده است.

چهارده معصوم (ع)، کتیبه‌های قرآنی، همچون آیه‌الکرسی، انا فتحنا، سوره‌های حمد، نصر، ناس، قارعه و...، دعا‌های شیعی نظیر نادعلی و اعداد و حروف سحرآمیز و علائم طلسمات نیز سطح جام را می‌پوشاند.

دهخدا در خصوص معنی و کاربرد «کاسهٔ چهل کلید» نوشته است: «طاس [کاسه] چهل کلید، طاسی است که بر یک دسته کلیدهای آهنین، ادعیه نقش کنند و بر آن طاس نیز ادعیه بنگارند و برای حصول مرادات، ادعیه را خوانده، آب در طاس انداخته، بر سر خود ریزند و بعضی دیگر گویند نوعی است خاص که بر شکلی و وضعی معین سازند». باور دیگر در کاربرد و قدرت این کاسه‌ها که به ظروف باطل‌السر معروفند، باطل کردن و بی‌اثر کردن سحر و جادوست؛ به همین منظور برای سحرزدایی از شخص، آب یا مایعاتی با ترکیبات خاص دیگری در آن ریخته، بر سر آن شخص می‌ریختند و یا در خانهٔ وی می‌پاشیدند. گاه نیز درون آن دارو ریخته، به نیت شفا به بیمار می‌خوراندند. بلوک‌باشی مطالب دیگری دربارهٔ کاربرد این جام‌ها بیان می‌کند: «در فرهنگ عامهٔ ایران از جام چهل کلید برای "چله‌بری" از زنان نازا و پیشگیری از افتادن چله بر نوزاد و نیز دور کردن شر جن و جادو و ارواح پلید از آدمیان و امثال آن استفاده می‌کرده‌اند؛ مثلاً برای "چله‌بری" و بچه‌دار شدن زن نازا، در حمام روی سر او "آب چله" می‌ریختند؛ بدین ترتیب که چهل بار جام را از آب پاک پر می‌کردند و بعد آن را بر سر زن نازا که رو به قبله نشسته بود، می‌ریختند؛ همچنین برای اینکه زن زائو گرفتار چله نشود، در مدت ده روز به نیت چله‌بری آب جام را بر سر و روی او می‌ریختند (۱۳۸۱: ۶۶).

تصویر ۱۷. کاسهٔ فال (چهل کلید) با کتیبه و علائم زودپاک به همراه چهار پلاک، حکاکی برجسته با کامپوزیت سیاه و سفید، ۱۶۷۹م.، ایران، صفویه، موزهٔ بروکلین (URL15)

تصویر ۱۶. کاسهٔ جادو- پزشکی، برنجی حکاکی‌شده، قرن ۱۲-۱۳هـ.ق./ ۱۸-۱۹م.، قطر ۶۳ سانتی‌متر، ارتفاع ۴۷ سانتی‌متر، ایران، موزهٔ اشمولین. این کاسهٔ جادویی برنجی دارای یک پایهٔ مرکزی شیب‌دار نیم‌کروی، لبهٔ حکاکی‌شده و برآمده است. بخش برجستهٔ مرکزی با کتیبه‌هایی به خط نسخ احاطه شده است. سطح داخلی دارای نوشته‌هایی است که درون و بیرون اشکالی بته‌جقه‌ای را پوشانده است.

جام چهل کلید یا چهل بسم‌الله

برخی از کاسه‌ها و ظروف به‌لحاظ کارایی و توانایی‌هایی که برایشان پیش‌بینی یا در نظر گرفته شده است، به «چهل کلید» یا «چهل بسم‌الله» معروفند و نمادی از گره‌گشایی امور روزمره، حل مشکلات، باطل کردن سحر و جادو، «چله‌نشینی» برای گشایش کارها و خوش‌یمنی و همچنین چهل روز ریاضت اولیای خداوند است. کلید نیز همواره به‌عنوان گشایندهٔ قفل، دارای ارزش و اعتبار بوده است. آیات و اسامی مقدسهٔ نقش‌شده بر کلیدها گشایندهٔ آن‌ها را تشدید می‌کند» (واحد دهکردی، ۱۴۰۳: ۵۸). این جام‌ها از این جهت که بر روی آن‌ها کلمات «بسم‌الله» نیز می‌نوشتند، به جام «چهل بسم‌الله» نیز معروف شده‌اند. برخی دیگر از این جام‌ها یا کاسه‌ها به «چارقل» نیز مشهورند؛ زیرا روی آن‌ها چهار سورهٔ اخلاص، فلق، کافرون و ناس نقش بسته است.

آیین استفاده از کاسه‌های جادویی که جام چهل کلید را نیز شامل می‌شود، از دوران قبل از اسلام نیز رواج داشته است. جام چهل کلید از دوران صفوی رواج بیشتری یافته است و دلیل آن این است که در این زمان به تفأل، طالع‌بینی، اخترشناسی، غیب‌گویی و پیش‌گویی، تمایل زیادی نشان داده شد و باور به قدرت آن‌ها زیاد شد. دلیل اطلاق «چهل کلید» به این جام، به‌سبب وجود ۴۰ کلید واقعی متصل به آن نیست؛ بلکه بر لبهٔ باریک جام، سوراخ ریزی وجود داشت که چهل قطعهٔ کوچک و باریک مستطیل‌شکل برنجی از آن آویخته بود که معمولاً عبارت «بسم‌الله الرحمن الرحیم» بر روی هریک از آن‌ها حکاکی می‌شد و به‌وسیلهٔ بندی به‌صورت کلاف در این سوراخ قرار می‌گرفت. اسمای الهی، اسمای پیامبران، اولیاءالله، نام‌های

تصویر ۱۸. جام چهل کلید مشهور به کاسه جادویی، منقوش به کتیبه‌های آیات قرآن و ادعیه و آویزهای برنجی حکاکی شده به شکل طلسم یا کلید، قرن ۱۱ هـ، صفوی، مجموعه هنر اسلامی خاورمیانه، موزه بریتانیا (URL16). روی این کاسه ذکر «یا قاضی الحاجات» و اسمای دیگر خداوند و آیه «و ان یکاد»، سوره ناس، فلق، کافرون و توحید، حک شده است. بالای کاسه کتیبه آیه الکرسی نوشته شده است. سطح بیرونی کاسه با اسمای چهارده معصوم و اسماء الله پوشانده شده است. در لبه کاسه اعداد ۸۱۱۲ و ۱۱۶ و ۸۱۱۷ دیده می‌شود. چندین پلاک به شکل کلید، منقوش به «بسم الله» و «انا فتحنا»، «نصر من الله» و سایر اذکار و ادعیه قرآنی با یک ریسمان به کناره کاسه اتصال پیدا کرده‌اند.

کاسه چهل کلید موزه بروکلین متعلق به دوره صفوی، دارای فرم و حکاکی‌هایی متداول این گونه از جام‌هاست (تصویر ۱۷). در این جام و در قسمت کروی برجسته شده که سطح آن به هفت بخش تقسیم شده، سوره حمد، حک شده و باقی سطح داخل جام، سه قسمت موازی دارد که در هر قسمت آن دوایری در امتداد هم، قرار گرفته‌اند. آیات و ادعیه قرآنی، درون دایره‌ها نقش بسته‌اند. سطح بیرونی کاسه نیز با دوایری پوشانده شده و درون آن‌ها را آیاتی از قرآن و اذکار تزیین کرده است. در لبه کاسه، سوره فتح، نوشته شده است. چهار پلاک مستطیل شکل که آیات و حروف ابجد و علائم زودیاک روی آن‌ها حک شده، با ریسمانی به کاسه وصل شده‌اند.

جدول ۱. تعدادی از اشیای طلسمی و تعویذی با ذکر برخی از باورهای فرهنگی و کارکردی رایج (نگارنده)

ردیف	اثر	توضیحات	باور فرهنگی و کارکردی
۱		طومار طلسم، قرن ۱۱ م.، منسوب به مصر، جوهر روی کاغذ، بلوک چاپ شده، ۲۳ در ۸/۴ سانتی متر، موزه متروپلیتن، نیویورک	متن دعا، همراه با مهر سلیمانی، دارای کارکرد محافظتی و باطل السحر، دفع بلا و جنیان و شیاطین
۲		تعویذ، ۱۷۴۸ م.، تاریخ کتیبه: رجب ۱۱۶۱ هـ.ق.، ایران، ۳/۶ در ۵ در ۰/۳ سانتی متر، عقیق جگری، موزه هنر والترز، بالتیمور	جهت محافظت از بلا و مصیبت، چشم زخم، دفع شیاطین و جنیان، و باطل السحر
۳		پیراهن طلسم، قرن ۱۱ هـ، ۱۰۶ سانتی متر، عرض: ۸۸ سانتی متر، عثمانی، ترکیه شیخ فیصل بن قاسم آل ثانی، موزه قطر، FBQ	باور به محافظت در برابر دشمنان، به همراه نوشته‌هایی از قرآن و اسمای مبارک، دفع شر دشمن، پیروزی در نبرد
۴		شمشیر فولادی آب کاری طلا، قرن یازدهم، صفوی، منقوش به کتیبه‌های «نصر من الله و فتحاً قریب و «یا قاضی الحاجات»	طلب مدد از خداوند و قدیسین برای نصر و پیروزی بر دشمن، افزایش قدرت و توان نبرد

ردیف	اثر	توضیحات	باور فرهنگی و کارکردی
۵		بازوبند طلسم محافظتی با کتیبه‌های قرآنی، نقره‌کاری و زراندود، قرن ۱۱ هـ.ق. ، صفوی، کتیبه‌ها: روی درب، درخواست برای برکت.	بازوبند طلسمی محافظتی، طلب برکت، ایجاد قدرت و توان، باطل‌السحر، دفع بلا یا و دفع چشم زخم
۶		کاسه شفا- دارویی یا کاسه جادو- پزشکی، آلیاژ مسی، اواسط قرن ۱۱ هـ.ق. ، صفوی، احتمالاً شیراز، کاسه پایه کوتاه، با قسمت مرکزی برآمده و بخش بیرونی مزین به ۱۲ علامت بروج فلکی	دارای قدرت شفا و درمان، دعا- درمانی، جادو-درمانی، پیشگیری از امراض، ...
۷		جام چهل کلید مشهور به کاسه جادویی منقوش به کتیبه‌های آیات قرآن و ادعیه و آویزهای برنجی حکاکی شده به شکل طلسم یا کلید، قرن ۱۱ هـ. ، صفوی، مجموعه هنر اسلامی خاورمیانه، موزه بریتانیا	دارای قدرت شفابخشی و درمان بیماری‌های مختلف، پیشگیری از امراض، تسکین درد، دور کردن شر شیاطین و جادو و باطل‌السحر

نتیجه‌گیری

نیز محسوب می‌شوند. استفاده از طلسم درواقع یک عمل جادویی و افسون‌گری است و در جهان‌بینی جادویی، نیاز به یک عمل سحرآمیز، زمانی افزایش می‌یابد که یک بدبختی یا بیماری و مصیبت رخ دهد، یا در نگاه مثبت آن، در کاربرد آن یک هدف خیر، همچون شفا به شدت مورد نیاز باشد؛ بنابراین، طلسم و تعویذ می‌تواند دارای سه کاربرد اصلی باشد: دفع بلا و مصیبت و شر، جلب و جذب نیروهای مثبت و خیر و برآوردن حاجات، امیال و آرزوهای انسان. مسلماً، جهت ایجاد باور عمیق به کاربرد آن‌ها، احتیاج به ساخت اشیایی ملموس بود. از یک‌سو، این اشیاء به دلیل اینکه آیات قرآن، اسمای الهی، پیامبر(ص)، ائمه معصومین(ع)، دعاها و نمادهای مقدس روی آن‌ها حک شده است، یا استفاده‌کنندگان از آن‌ها مراد خود را گرفته‌اند، اشیای متبرک و مقدس محسوب می‌شوند؛ از سوی دیگر، قداست این اشیاء می‌تواند به دلیل باور به این موضوع باشد که آن‌ها واسطی بین متوسلین و خداوند یا پیامبران و ائمه هستند و به همین دلیل می‌توان از نگاه معتقدین به این نگرش و باور، به آن‌ها اصطلاح «اشیای متبرک» یا «اشیای

خوف و رجا، بیم و امید، هراس از آینده و درخواست یاری و کمک از خدایان اسطوره‌ای و نیروهای فراطبیعی، جهت دفع بلا و مصیبت و جلب خیر و برکت و تحقق آرزوها، در همه ادوار زندگی بشر، همراه وی بوده است. نبود دانش و عدم آگاهی به دلایل وقایع رخ داده براساس قوانین طبیعت، هراس از مصیبت‌ها و بلاهای طبیعی، جنگ‌ها و نظایر آن، منجر به بروز باور به نیروهای خیر و شر شده است. به‌طور کلی، جهت دفع بلا و درخواست و دریافت حمایت الهی و جلب نیروهای خیر، نیاز به اشیای ملموسی بود که بتوان از طریق آنان متوسل شد. این اشیاء در قالب حرز، طلسم و تعویذ شناخته شده‌اند. توسل به دعا و درخواست از پروردگار، پیامبران، قدیسین یا امامان، از کارکردهای مهم این اشیاء بوده است. نزد مسلمانان، این دعاها به همراه نوشته‌های آیات قرآنی و احادیث و روایات بر روی اشیای مختلف، بسته به کاربرد هریک، نظیر ظروف فلزی یا سفالی، پیراهن‌ها، سلاح‌ها، بازوبندها و غیره، حک یا نقاشی شده‌اند که اغلب آنان علاوه بر کارکردشان، شاهکارهای هنری

مترجم: محمدتقی فرامرزی و سیدداوود طباطبایی، تهران: فرهنگستان هنر.

- واحد دهکردی، فرزانه (۱۴۰۳). «واکاوی نمود مضامین تعویذ جام چهل کلید در دوره صفوی». *بنیان‌های حکمی فلسفی هنر/ ایرانی*، سال سوم، شماره ۱، صص. ۴۷-۶۲.

- Allan, James W., (1986), *Metalwork of the Islamic World*, The Aron Collection, London, pp. 42-47.

- Boussy, Muhammad Zidan & Radwa, Mohamed Omar, (2021), *A Collection of Talismanic Bāzūbands from the Safavid and Qajar Epochs: A Descriptive and Analytical Study*, Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality, Vol.20, No 4, pp. 83-123.

- Carboni, Stefano, (1997), *Following the Stars: Images of the Zodiac in Islamic Art*, The Metropolitan Museum of Art, New York.

- Emile, S. S., (2004), "Magic and Divination in Early Islam", In: *The Formation of the classical Islamic World*, Vol. 42, general editor Lawrence I. Conrad, Ashgate publishing limited, Burlington, USA, p. xix, xx.

- Donaldson, B. A., (1938), *The Wild Rue: A Study of Muhammadan Magic and Folklore in Iran*, Luzac & Co., London.

- Dozy, A., (1888), *Supplément Aux Dictionnaires Arabes*, vol. I, E.J. Brill, Leiden, Paris.

- Fodor, A., (2001), *Sufism and Magic-Amulets from the Islamic World*, London.

- Gruber, Christiane, (2016), 'From Prayer to Protection: Amulets and Talismans in the Islamic World' in Francesca Leoni (ed.). *Power and Protection: Islamic Art and the Supernatural*, Ashmolean Museum, Oxford, pp. 33-52.

- Ibn 'Asākir. (1998), *Juz, Timtāl Na'l al-Nabī*, ed. Ḥusayn Shukrī, Medina.

مقدس» اطلاق کرد. قداست این اشیا نه تنها در میان عوام رواج داشت؛ بلکه حاکمان و اشراف نیز برای گرفتن حاجات خود، به این اشیا روی می آوردند. هریک از این آثار، نماینده هنر دوران خود بودند و از منظر جامعه‌شناختی و قوم‌شناسی نیز حائز اهمیت هستند.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم

- بلوک‌باشی، علی (۱۳۸۱). «باطل سحر». در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۱۱، تهران: مرکز دانشنامه جهان اسلام.

- تناولی، پرویز (۱۳۸۵). *طلسم، گرافیک سنتی ایران*. تهران: بنگاه.

- خامه‌یار، احمد (۱۳۹۲). «تصویرپردازی آثار منسوب به پیامبر اسلام (ص) در دعانامه‌های مصور عثمانی». *نامه بهارستان هنر*، دوره جدید، شماره ۱، صص. ۱۸۷-۱۸۴.

- داندلسن، بس‌آلن (۱۳۹۹). *سفند وحشی: پژوهشی درباره سحر و جادو در فرهنگ عامه ایران*. مترجم: ابوالقاسم سری، تهران: فرهنگ جاوید.

- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). *لغتنامه*. تهران: دانشگاه تهران.

- شاطری، میترا (۱۳۹۵). «تأملی بر کارکردشناسی درفش‌های دوره صفوی». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، صص. ۱۶۳-۱۷۶.

- عربستانی، مهرداد (۱۳۸۷). «تعویذ». در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۱۵، تهران: مرکز دانشنامه جهان اسلام.

- قاسمی، پرستو؛ شاطری، میترا (۱۴۰۰). «تجلی باورهای دینی بر کتیبه‌نگاری‌های مذهبی شمشیرهای دوره‌های صفوی و قاجار». *نگره*، شماره ۶۰، صص. ۹۷-۱۲۱.

- مادیسون، فرانسیس؛ ساواژ اسمیت، امیلی (۱۳۸۷). *ابزار آلات علمی (از مجموعه هنر اسلامی)*. مترجم: غلامحسین علی‌مازندرانی، جلد ۱۱، گردآوری: ناصر خلیلی. تهران: کارنت.

- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۳). *بحارالانوار*. قسمت سوم از جلد ۱۵، مترجم: ابوالحسن موسوی همدانی، تهران: کتابخانه حضرت ولی عصر.

- ملیکیان، سورن؛ شیروانی، اسدالله (۱۳۸۵). «پژوهشی در پیوستگی فلزکاری در دوره صفوی». در *مجموعه مقالات اصفهان در مطالعات ایرانی*، به‌کوشش رناتا هولد،

- URL1- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452893>
- URL2- <https://art.thewalters.org/detail/31176/talisman>
- URL3- <https://www.vam.ac.uk>
- URL4- https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;EPM;qt;Mus22;45;en
- URL5- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453498>
- URL6- <https://collection.powerhouse.com.au/object/184581>
- URL7- https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_SL-9brown and white chalcedon
- URL8- <https://www.bonhams.com/auction/20833/lot/56/a-safavid-engraved-silver-gilt-bazuband-amulet-case-persia-17th-century/>
- URL9- <https://jameelcentre.ashmolean.org/collection/6980/9992/0/12716#details>
- URL10- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453247>
- URL11- <https://www.hhgallery.co.uk/sculptures/a-safavid-gold-damascened-steel-sword-shamshir-17th-century>
- URL12- http://viewer.cbl.ie/viewer/image/Ar_3113/83
- URL13- https://www.michaelbackmanltd.com/archived_objects/safavid-persian-magic-bowl
- URL14- <https://www.masterart.com/en/art-works/23051/safavid-divination-bowl>
- URL15- <http://www.brooklynmuseum.org>
- URL16- <http://www.britishmuseum.org>
- Lane, E. W., (1984), Arabic-English Lexicon, Islamic Texts Society, Cambridge, England.
- Lory, Pierre,(2016), 'Divination and Religion in Islamic Medieval Culture' in Francesca Leoni (ed.) Power and Protection: Islamic Art and the Supernatural, Ashmolean Museum, Oxford.
- Porter, V. et al,(1998), Medieval Islamic Amulets, Talismans, and Magic.
- Hughes, T. P., (1995), Dictionary of Islam, quoted from the Mishkāt book XXI, ch.i., part 2, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, p. 304- 305.
- Regourd, Anne, (2022), Amulets and Talismans of the Middle East and North Africa in Context, Twentieth-Century Manuscript of the Kitāb al-Mandal al-sulaymānī (ies Ar. 286, Addis Ababa, Ethiopia): Texts on Practices & Texts in Practices, Chapter 2, Brill, Leiden, Boston, pp. 47,77.
- Savage-Smith, E,(2003), 'Safavid Magic Bowls', in Jon Thompson and Sheila R. Canby (eds) Hunt for Paradise: Court Arts of Safavid Iran. Skira, Milan, pp. 240-247.
- Thomas, W. and Pavitt, K.,(2010), The book of Talismans, Amulets, and Zodiacal Gems.
- Vesel, Z.,(2012), Talismans from the Iranian world: A millenary tradition, In: The Art and Material Culture of Iranian Shīcīsm: Iconography and Religious Devotion. Edited by P. Khosronejad, London, I.B. Tauris, pp. 254-275.
- Ihwan as-Ṣafā: Epistles of the brethren of Purity: On Magic I. An Arabic Critical Edition and English Translation of Epistle 52a,(2011), Translated from the Arabic by G. de Callatāy and B. Halflants (eds), Oxford University Press in association with the Institute of Ismaili Studies, Oxford, P.116-146.

The Culture of Prayer, Therapeutic and Healing Beliefs and its Reflection in Islamic art

Elham Hassanvand¹

1- Doctor in Cultural Management, Azad University , Tehran. (Corresponding Author)

DOI: 10.22077/NIA.2025.8629.1907

Abstract

Early man attributed all his illnesses or misfortunes to evil spirits, jinn, and supernatural forces. As time passed, and even his awareness of the causes of some natural and ordinary events, his fear of evil spirits did not decrease. For this reason, he developed a strong desire to use amulets, talismans, and charms. This led to the creation of a culture that was based on the need for treatment and healing, answering prayers, warding off disasters and evil, and attracting good and positive forces, which has continued to exist to this day. The purpose of this research is to examine the importance of made artistic tools and objects and their use in the ritual and religious culture of praying, healing, and warding off disasters, and to reveal the two-way existential dependence between this culture and the containers and objects of art. In fact, the culture of praying, healing, and warding off disasters led to the creation of related works of art, and on the other hand, the manufacture of these objects led to a tangible belief in the effectiveness of this culture among believers. The use of amulets and talismans is actually a magical act, and in a magical worldview, the need for a magical act increases when an illness or disaster occurs, or, with a positive outlook, a good purpose such as healing is urgently needed in its use. Therefore, amulets, talismans and talismans can have three main uses: warding off calamity and evil; attracting positive and good forces; fulfilling human needs and desires. On the one hand, these objects are considered blessed and sacred objects because they have verses of the Quran, divine names, the names of the Prophet (PBUH), the infallible Imams (AS), prayers and sacred symbols engraved on them. On the other hand, the sanctity of these objects can be due to the belief that they are intermediaries between the supplicant and God or the prophets and Imams (AS), and for this reason, from the perspective of those who believe in this attitude and belief, the term blessed and sacred objects can be applied to them. The sanctity of these objects was not only prevalent among the common people, but rulers and nobles also turned to these objects for their needs, and this and court orders led to the production of luxurious artistic objects during the Islamic era.

Key words: Culture of Prayer, Art therapy, Talismans, Phylactery, Islamic art.

1- Email: el.hassanvand@yahoo.com